

POECI POLSCY DOBY HUMANIZMU WOBEC RZYMU

ALINA NOWICKA-JEŻOWA*

Fundamentalna monografia Tadeusza Ulewicza *Iter Romano-Italicum Polonorum czyli o związkach umysłowo-kulturalnych Polski z Włochami w wiekach średnich i renesansie*, wydana w roku 1999¹, jest dziełem szczególnym. Obejmuje siedem stuleci (od chrztu Polski do wieku XVII) związków z Rzymem i gromadzi niezliczone fakty, a na ich tle przedstawia oryginalną wizję kultury polskiej, snuje refleksję nad sensem naszych dziejów, realizującą się przez interpretacje idei i wybory wartości. Dedykacja przyjacielowi Profesora Janowi Pawłowi II, włożona w usta „wdzięcznej Ojczyzny”, a także publikacja książki w przeddzień dwutysiąclecia chrześcijaństwa, nadaje medytacji historiozoficznej Autora znamiona testamentu osobistego i pokoleniowego, a zarazem przesłania *ad posterioritatem*.

Iter Romano-Italicum to pokłosie kilkudziesięcioletnich studiów, prawdziwy sezam odkryć źródłowych, pełen informacji i ważnych sugestii badawczych. Dzieło to ma dla uczniów Profesora wyjątkową wymowę i znaczenie. Pisane z poczuciem upływu życia, jakby pod natchnieniem Psalmu 90, przekazuje ogromną wiedzę, stłoczoną w ekstremalnie rozbudowanych zdaniach i niezliczonych przypisach; zawiera materiał na wiele rozpraw. Oby nie pozostało bez rzetelnej kontynuacji.

Odejscie Tadeusza Ulewicza do Domu Ojca nadaje *Drodze rzymskiej* kontur jeszcze bardziej wyrazisty i skłania do przedstawienia w poświęconym Uczonemu „Ruchu Literackim” notatek z ostatniej jego monografii. Niemal wszystko, co w tym szkicu zostało zawarte, jest zaczerpnięte z *Iter Romanum* lub ma charakter uwag na jej marginesie². Niech będzie wyrazem wdzięczności wobec Profesora.

---

* Alina Nowicka-Jeżowa – prof. dr hab., Wydział „Artes Liberales”, Uniwersytet Warszawski.

¹ T. Ulewicz, *Iter Romano-Italicum Polonorum czyli o związkach umysłowo-kulturalnych Polski z Włochami w wiekach średnich i renesansie*, Kraków 1999. Syntetyczne ujęcie problematyki, badanej systematycznie przez lata, w rozprawie tegoż autora *Związki kulturalno-literackie Polski z Włochami w wiekach średnich i renesansie. Ogólny szkic panoramiczny* [w:] *Literatura staropolska w kontekście europejskim. Związki i analogie*, pod red. T. Michałowskiej i J. Ślaskiego, Wrocław 1977, s. 21–56. Wśród studiów źródłowych wymienimy *Weneckie i włoskie powiązania drukarstwa krakowskiego w dobie inkunabułów (na tle porównawczym)* [w:] *Wśród impresorów krakowskich doby renesansu*, Kraków 1977, s. 11–62.

² Tezy artykułu zostały przedstawione w referacie *Poeti polacchi nella Città Eterna. Mikołaj di Hussow – Klemens Janicki – Jan Kochanowski – Mikołaj Sęp Szarzyński* na konferencji „Roma

*

Związki kulturowe Rzeczypospolitej z Rzymem datują się od początków państwa polskiego i trwają nieprzerwanie przez stulecia. Ramy artykułu nie pozwalają na szkicowe nawet ich przedstawienie ani na prezentację literatury przedmiotu³, powiedzmy zatem ogólnie, że Rzym oddziaływał na kulturę Pierwszej Rzeczypospolitej jako stolica Kościoła, nauk i sztuk. Transmitował idee religijne (głównie katolickie, ale też reformacyjne), filozoficzne (nie wyłączając epikureizmu Akademii Pomponia Leta), literackie, artystyczne. Był źródłem inspiracji humanistycznych. Henryk Barycz pisał: „Rzym był główną kolebką humanizmu polskiego, [...] wśród ruin starożytnych pomników Romy przyszedł on na świat”⁴.

Stwierdzenie to jest mottem naszych rozważań. Związki z Rzymem ukazują historię humanizmu polskiego: jego dynamizmy wewnętrzne i przemiany oraz dokonywane przez kolejne pokolenia wybory ideowe i artystyczne. W wieku XV wzory rzymskie sprzyjały inicjacji humanizmu w Rzeczypospolitej, w XVI stuleciu pobudzały jego wielostronny rozwój i skłaniały do szukania własnych dróg. W dobie potrydenckiej stały się ważnym elementem nowej formacji kulturowej. Operując w przestrzeni generalizacji, przedstawimy – na tle kulturowym – cze-

---

pagana e Roma christiana nel Rinascimento”, Istituto Petrarca, Chianciano e Pienza, 19–21 luglio 2012.

³ Wśród licznych studiów bibliograficznych, źródłowych i interpretacyjnych, notowanych i komentowanych przez Ulewicza, wymienimy (w niewielkim wyborze, pomijając jego rozprawy wskazane wyżej) ujęcia syntetyczne, które są najbliższe temu szkicowi: M. Hartleb, *Jan Kochanowski i włoskie Cinquecento* [w:] *Pamiętnik Zjazdu Naukowego im. Jana Kochanowskiego w Krakowie 8 i 9 czerwca 1930 roku*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1931, s. 214–254; M. Brahmer, *Z dziejów włosko-polskich stosunków kulturalnych. Studia i materiały*, Towarzystwo Literackie im. A. Mickiewicza, wyd. 2, Warszawa 1939, wyd. 2, Warszawa 1980; W. Pocięcha, *Z dziejów stosunków kulturalnych polsko-włoskich* [w:] *Studia z dziejów kultury polskiej. Książka zbiorowa*, red. H. Barycz i J. Hulewicz, Warszawa 1949, s. 179–208; H. Barycz, *Spojrzenia w przeszłość polsko-włoską*, Wrocław 1965; B. Biliński, *Tradizioni italiane all'Università Jagellonica di Cracovia*, Wrocław 1967; A. Sajkowski, *Włoskie przygody Polaków. Wiek XVI do XVIII*, Warszawa 1973; *Movimenti ereticali in Italia e in Polonia nei secoli XVI e XVII. Atti del Convegno Italo-Polacco*, Firenze 22–24 Settembre 1971, Istituto nazionale di studi sul Rinascimento, Olschi, Firenze 1974; *Polonica rękopiśmienne w archiwach i bibliotekach włoskich*, inwentarz opracował R. K. Lewański, Warszawa 1978; M. Brahmer, *Powinowactwa polsko-włoskie. Z dziejów wzajemnych stosunków kulturalnych*, Warszawa 1980; J. Domański, *Początki humanizmu*, Wrocław 1982; G. Mauer, *Literatura polska i jej związki z Włochami*, oprac. A. Zieliński, Warszawa 1988; J. Lewański, hasło: *Włosko-polskie związki literackie i kulturalne* [w:] *Słownik literatury staropolskiej. Średniowiecze – renesans – barok*, red. T. Michałowska, wyd. 2, Wrocław 1998, s. 1020–1035; A. Litwornia, *W Rzymie zwyciężonym Rzym niezwyknięty. Spory o Wieczne Miasto (1575–1630)*, Warszawa 2003, „Studia Staropolskie. Series Nova”, T. LIX. Po opracowaniu tego szkicu ukazała się monografia H. Osieckiej-Samsonowicz, *Polskie uroczystości w barokowym Rzymie 1587–1696*, Warszawa 2012.

⁴ H. Barycz, *Polacy na studiach w Rzymie w epoce Odrodzenia (1440–1600)*, Kraków 1938, s. 74.

rech poetów, którzy symbolizują kolejne etapy humanizmu polskiego, odnajdującego swą tożsamość w zwierciadle Wiecznego Miasta.

Należy już na wstępie zaznaczyć, że przedstawiony tu w szkicowym zarysie obraz jest zredukowany i uproszczony. Relacje polsko-rzymskie wpisują się w tło multilateralnych związków kulturowych z Bolonią, Padwą, Wenecją, Florencją, Ferrarą, Perugią, Neapolem. Również sylwetki twórców kultury prezentowane są fragmentarycznie, „na odcinku” rzymskim, gdy w rzeczywistości obejmują również inne środowiska Italii i ośrodki europejskie.

1. PRZED TRYDENTEM

W XV stuleciu Rzym był dla Polaków stolicą Kościoła, celem podróży hierarchów kościelnych i dyplomatów⁵. Na pierwszym planie sytuowały się projekty krucjat antytyureckich oraz zmagania z Zakonem Krzyżackim na forum kurii papieskiej i soborów w Konstancji i Bazylei. W interesujących nas aspektach kultury sprzyjały one rozwojowi teologii i prawa międzynarodowego, a w tym zakresie zdefiniowaniu wojny sprawiedliwej, zasady pokojowej chrystianizacji pogan i ich praw do samostanowienia politycznego (których gorącym rzecznikiem był Paweł Włódkowic). Były także szkołą retoryki humanistycznej. Z Rzymu czerpali Polacy wiedzę o starożytności oraz nowe wzorce sermocyjalne, epistolograficzne, historyczne, pedagogiczne; stąd też płynęły inspiracje cyceroniańskie. W księgozbiorach intelektualistów polskich mieściły się dzieła autorów związanych z Rzymem, intensywnie czytane i naśladowane. Rysy rzymskie zaznaczały się również w pobożności XV wieku: w ambicjach zyskania przywilejów dla świątyń, w pielgrzymkach i udziale w uroczystościach jubileuszowych (szczególnie w roku 1500)⁶, a przede wszystkim w promieniującej z Włoch duchowości franciszkańskiej, która wywarła piętno na polskiej *piété populaire*⁷.

⁵ Por. P. Wróbel, *I viaggi diplomatici polacchi in Italia negli anni 1467–1492* [w:] *Viaggio in Italia e viaggio in Polonia*, Atti del Convegno Italo-Polacco organizzato dall’Istituto di Storia dell’Università Jagellonica di Cracovia dal. 19 al 20 ottobre 1992, a cura di D. Quirini-Popławska, Kraków 1994, s. 53–63.

⁶ T. Ulewicz (*Iter...*, s. 146–147) wymienia wśród pielgrzymów prymasa Łaskiego, rektora Akademii Stanisława Biela, Macieja z Miechowa, młodego Kopernika.

⁷ O duchowości tego czasu T. Ulewicz, *Iter...*, s. 94–95, 114–117, 141. Por. S. Graciotti, *Il „Lament świętokrzyski” e la tradizione medievale del „Planctus Beatae Mariae Virginis”*, „Ricerche Slavistiche”, XXXVIII: 1991, s. 105–139 oraz w wersji polskiej: „Lament świętokrzyski” a średniowieczna tradycja „Planctus Beatae Mariae Virginis”, tłum. W. Jekiel [w:] *Od „Lamentu świętokrzyskiego” do „Adona”*. *Włoskie studia o literaturze staropolskiej*, red. G. Brogi Bercoff i T. Michałowska, Warszawa 1995, s. 31–67; Ścisłe związki z włoskimi środowiskami franciszkańskimi wynikały z organizacji zakonu. Na przypomnienie zasługuje wizyta w Krakowie w 1488 r. komisarza generalnego Lodovica della Torre, obrońcy atakowanej przez konwentuałów obserwacji oraz bulli Eugeniusza IV (1446) sankcjonującej autonomię obserwantów. Por. W. Wydra, *Władysław z Gielniowa. Z dziejów średniowiecznej poezji polskiej*, Poznań 1992, s. 37.

Najwybitniejszą postacią na arenie spotkań polsko-rzymskich w XV wieku był Zbigniew Oleśnicki, kardynał z tytułem św. Pyski na Awentynie, korespondent Leonarda Bruniego Aretina i Eneasza Sylwiusza Piccolominiego. Długoletnia wymiana listów dowodzi szacunku, jakim darzyli Oleśnickiego humaniści włoscy⁸.

Oddziaływanie impulsów humanistycznych, płynących wówczas z Rzymu, dokumentują biografie Mikołaja z Kozłowa (zm. 1443), teologa i mówcy, miłośnika autorów starożytnych i Petrarcki⁹; Mikołaja Lasockiego (zm. 1450 w Terni), cenionego na dworze Mikołaja V dyplomaty, opiekuna „kolonii” studentów polskich w Rzymie¹⁰; Jana z Ludziska, intelektualisty o formacji padewskiej i rzymskiej, a następnie profesora i oficjalnego mówcy Akademii Krakowskiej, wielbiiciela Cycerona, kolekcjonera i naśladowcy retoryki i epistolografii humanistycznej (F. Petrarcki, L. Bruniego, P. Braccioliniego, Guarina z Werony, G. Barzizy z Bergamo); Jana Ostroroga, rektora *ultramontanorum* Akademii Bolońskiej, legata w Rzymie w 1464, 1466–1467; Marcina Bylicy, który wraz z Regiomontanusem tworzył w Rzymie dialog polemizujący z dawnymi koncepcjami astronomicznymi (1464) oraz Jana Długosza, zbieracza i kopisty dzieł antycznych, autora monumentalnych *Annales...*, przejawiających inspiracje liwiańskie¹¹.

W latach 1437–1440 pracował na dworze Eugeniusza IV jako kopista i muzyk Grzegorz z Sanoka, zafascynowany starożytnością (głównie Wergiliuszem), a także Boccacciem, zaprzyjaźniony z Vergeriem Starszym. Polor rzymski i przywiezione do Polski kodeksy, m.in. *Genealogia deorum gentilium*, skupiły wokół Grzegorza, wówczas już arcybiskupa lwowskiego, humanistów, wśród których

⁸ Por. list z Wiener-Neustadt dn. 23 lutego 1450 ([w:] *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*, hrsgb. von R. Wolkon, cz. I–II, Wien 1909–1918, „Fontes Rerum Austriacarum“, 2, Abt., T. LXII, s. 159) oraz listy Piccolominiego i Oleśnickiego z 10 września 1453 ([w:] *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, t. 1, cz. 2, Kraków 1891, s. 315–355; przedr. [w:] *Fontes Neolatini. Materiały źródłowe do dziejów renesansowej prozy nowołacińskiej w Polsce XV–XVI wieku*, wstęp, wybór i opracowanie A. Gorzkowski, Kraków 1999, s. 54–56). Listy zawierają interesującą dyskusję nad *immortalitas in litteris*. Por. I. Zarębski, *Stosunki Eneasza Sylwiusza z Polską i Polakami*, Kraków 1939; T. Ulewicz, *Iter...*, s. 92–93, 104 i J. Domański, *Tekst jako uobecnienie. Szkic z dziejów myśli o piśmie i książce*, Kęty 1: 1992, 2: 2002, s. 126–131.

⁹ N. Contieri, *La fortuna del Petrarca in Polonia nei secoli XIV e XV*, „Annali dell’Istituto Universitario Orientale”, Sezione Slava, T. IV, Napoli 1961, s. 139–166; T. Ulewicz, *Iter...*, s. 101–102.

¹⁰ Lasocki był zwolennikiem – wraz z kard. Giuliano Cesarinim – konfrontacji z Turkami pod Warną. Łączyły go bliskie relacje z Giovannim Aurispą, Poggiem Bracciolinim, Pier Paolem Vergeriem Starszym, Piccolominim i Guarinem z Werony. Por. H. Barycz, *Polacy na studiach...*, s. 24–35; T. Ulewicz, *Iter...*, s. 102–103.

¹¹ Ulewicz słusznie podkreśla (w *Iter...*, s. 110–114 i in., a również w innych rozprawach) znaczenie Długosza w kształtowaniu się kultury polskiej. Długoletnia praca w kancelarii Oleśnickiego zobowiązywała go m.in. do korespondowania z Piccolominim i innymi humanistami włoskimi, jednak stosunek naszego uczonego do nowej kultury nie był bezkrytycznie entuzjastyczny, co miało wpływ na formowanie się humanizmu polskiego w oparciu o wybrane elementy europejskie, lecz z zachowaniem tradycji i hierarchii wartości.

rolę pierwszoplanową grał Filippo Buonaccorsi. Kallimach, w Rzymie sekretarz kardynała Bartolomea Roverello, a równocześnie członek *Sodalitas Quirinalis*¹², w Polsce zdobył uznanie jako propagator filozofii epikurejskiej, korespondent Ficina, Pika¹³, Lorenza de Medici, poseł Rzeczypospolitej do papieża i obrońca interesów politycznych nowej ojczyzny, współtwórca *Sodalitas Litteraria Vistulana* (projektowanej na wzór rzymski, 1489–1490), nauczyciel synów królewskich, poeta (cykl *Fannietum*, 1470–1471), autor biografii mecenasa¹⁴, publicystyki antytureckiej, służącej na forum europejskim polskiej racji stanu¹⁵, a nawet pieśni safickiej na cześć św. Stanisława (*Carmen saphiccum in vitam gloriosissimi martyris Sancti Stanislai...*).

Wszechstronna działalność Kallimacha jako promotora humanizmu rozwijała się w sprzyjającej atmosferze fermentu kulturowego, wzbudzonego już przez poprzedników: posłów papieskich, przedsiębiorców i kupców, wśród których szczególną popularność zdobył Francesco Filelfo (przejęciowo związany z kurią Sykstusa IV i z Uniwersytetem Rzymskim), znany u nas jako mówca na uroczystościach zaślubin króla z Zofią (1424), autor listu pochwalnego do Władysława Warneńczyka (*Vladislao Hungariae regi...* 1444) i epistolograf (*Epistolae...* pięć edycji u Hallera 1505–1517).

Wiek XVI, okres pełnego rozwoju humanizmu w Polsce, zmienił proporcje zjawisk i wzbogacił obraz relacji z Rzymem. Ze źródeł rzymskich czerpały nadal inspiracje historiografia, metodologia historii¹⁶ i geografia oraz wiedza o staro-

¹² Oddziaływanie Akademii Rzymskiej (*Sodalitas Quirinalis*) na humanizm polski nie jest w pełni rozpoznane. Kallimach zacierał ślady swojej przeszłości, lecz faktem pozostają związki osobiste i lekturowe. Jan Ursinus Starszy był uczniem twórcy Akademii Rzymskiej Pomponia Leta, którego dzieła były publikowane i komentowane w Krakowie, podobnie jak ucznia Pomponia, uciekiniera z Italii, Marcantonio Sabellicusa. Por. omówienia w *Iter...*, s. 126, 128, 171,

¹³ Kallimach podejmował dyskusję filozoficzną z Ficinem (*Ad Marsilium Ficinum philosophum omnium aetatum excellentissimum... quaestio*), a teologiczną z Pikiem della Mirandola (*Ad Ioannem Picum... comitem Concordiae virum doctissimum quaestio de peccato*).

¹⁴ *Vita et mores Gregorii Sanocei...* (1476) wyznaczyła wzorzec osobowy biskupa-humanisty: miłośnika filozofii, poezji, opiekuna twórców, wytwornego arystokraty. Miała też wpływ na rozwój neoepikureizmu.

¹⁵ *Historia rerum gestarum in Hungaria et contra Turcos per Vladislaum Poloniae et Hungariae regem*, ok. 1477; *De his, quae a Venetis tentata sunt Persis ac Tartaris contra Turcos movendis*, 1492; *Ad Innocentium VIII pontificem maximum de bello Turcis inferendo oratio*, 1490. Por. charakterystykę humanisty w *Iter...*, s. 98–99.

¹⁶ Czytane były m.in. dzieła Giulia Pomponia Leta (*Romae historiae compendium*, 1515), Leonarda Bruniego Aretina (*Historiarum Florentinarum libri XII*, powst. przed 1444, druk 1610), Flavia Bionda (*Italia illustrata*, 1448–1458, publ. 1474; *Historiarum ab inclinatione Romanorum Imperii decades*, powst. 1439–1453, publ. 1483). Dzieła Bionda (sekretarza i podopiecznego trzech papieży) oddziaływały na polską historiografię i geografę, służyły autorom przewodników po Rzymie, były źródłem patriotycznej interpretacji historii. Dodajmy, że w traktatach Paola Giovia, biskupa, profesora Uniwersytetu Rzymskiego mianowanego przez Leona X (*Historiarum sui temporis libri XLV*, 1550–1552; *Elogia virorum bellica virtute illustrium*, 1551 i nast.; *Elogia virorum litteris illustrium...* 1546, 1577) pojawiało się wiele informacji i postaci z Polską związanych.

żytności Wiecznego Miasta. Ugruntowały się humaniora, głównie w zakresie sermocynalnych: retorycznym, epistolograficznym i poetyckim¹⁷ oraz pedagogicznym¹⁸, a także wzory cyceroniańskie i petrarkistyczne.

Kultura polska, osadzona w języku narodowym, zyskała pełną tożsamość i autonomię, pozostając otwarta na Europę. Poczucie dumy z osiągnięć wyraził m.in. Stanisław Orzechowski w głośnej *Oratio... in funere Sigismundi Jagello-nis, Poloniae Regis*:

[...] non barbariam sed Graeciam, non Sarmatiam sed Italiam dicetis factam esse Poloniam. Ut iam non Musae Graecae neque Latinae, sed urbes mediusfidius ipsae Roma atque Athenae honore... ac favore Sigismundi inuitatae, commigrasse in Poloniam videantur¹⁹.

Wraz z przyjazdem Bony (1518) Kraków zaludnił się Włochami (ponad 600 osób)²⁰, a język, obyczajowość, strój, formy ludyczne kręgu dworskiego zyskały piętno italskie. Przedmiotem dyskusji stały się dzieła filozoficzne humanistów włoskich²¹, zwolenników zyskiwał zarówno neoplatonizm florencki, jak epiku-

Występują tu nasi władcy, mężowie stanu, humaniści (Dantyszek, Padniewski, Kromer). Por. *Iter...*, s. 184–185.

¹⁷ Por. edycje krakowskie listów i mów Francesca Filelfa (*Epistolae*, 1505 i nast.), profesora Uniwersytetu Rzymskiego Antonia Mancinello (*De componendis versibus opusculum*, 1513), Andrei Fulvia (*Ars metrica*, 1510–1512; reedycja w Krakowie z rozprawką Szymona z Proszowic pod tytułem *Isagogicon artis versificatoriae*, 1532), Marca Girolama Vidy (*Poeticorum libri III*, u Wietora 1544). Znano i studiowano *Epistolae altricatariae Poggi Fiorentini e Guarini Veronensis* oraz *Liber... epistolarum et orationum Poggia Braccioliniego*, a także epistolografię Petrarki i Piccolominiego. Wielkie znaczenie miały studia grezystyczne. Uczniami Lazzara Bonamica (profesora padewskiego związanego z Leonem X) byli K. Janicjusz, Hozjusz, S. Orzechowski, F. Padniewski, P. Myszkowski.

¹⁸ Traktat Pietra Paola Vergeria Starszego, sekretarza Innocentego VII *De ingenuis moribus et liberalibus adolescentiae studiis*, 1402–1403, przekładał protestant Marcin Kwiatkowski, *Książeczki rozkoszne o poczciwym wychowaniu...*, Królewiec 1564.

¹⁹ S. Orichovius, *Oratio ... in funere Sigismundi Jagellonis, Poloniae Regis*, Vidua Ungleri, Cracoviae 1548 (potem z wierszami P. Ramusia, ed. w Wenecji 1548, k. CIV r.). Cyt. i koment. T. Ulewicz, *Iter...*, s. 154–155 i S. Graciotti, *La Polonia umanistica e l'europea „Respublica litterarum”* [w:] *La nascita dell'Europa. Per una storia delle idee fra Italia e Polonia*, a cura di S. Graciotti, Olschi, Firenze 1995, „Civiltà Veneziana, Studi 47”, s. 147–161. Wersja polska: *Polska humanistyczna i europejska*, „Respublica Litterarum” [w:] *Humanitas. Projekty antropologii humanistycznej, część pierwsza: Paradygmaty – tradycje – profile historyczne*, red. A. Nowicka-Jeżowa, Warszawa 2009–2010, s. 253–270.

²⁰ W. Pocięcha, *op. cit.*, s. 184; R. K. Lewański, *op. cit.* liczy 55 rodzin włoskich w Krakowie.

²¹ Recepcję akademicką reprezentuje skrypt Jana ze Stobnicy: *Leonardi Bruni Aretini in moralem disciplinam introductio... explanata*, 1511. Oddziaływanie filozofii włoskiego renesansu, szczególnie neoplatonizmu Ficina, neoepikureizmu Pomponia Leta, ma szeroką literaturę przedmiotu. Wymienimy syntetyczne: J. Domański, Z. Ogonowski, L. Szczucki, *Zarys dziejów filozofii w Polsce. Wiek XIII–XVII*, Warszawa 1989; *Inspiracje platońskie literatury polskiej*, red. A. Nowicka-Jeżowa, P. Stępień, Warszawa 2000; *Humanitas. Projekty antropologii humanistycznej, Część druga: Inspiracje filozoficzne projektów antropologicznych*, red. A. Nowicka-Jeżowa,

reizm w wersji rzymskiej. Na dworze i w kościołach rozbrzmiewała muzyka włoska²². Włoscy architekci kierowali przebudową Wawelu i innych rezydencji, a także obiektów municypalnych (Sukiennice krakowskie) i sakralnych (katedra w Płocku)²³. Należy jednak zaznaczyć, że w pierwszej połowie stulecia najżywsze związki łączyły kulturę polską z Padwą, Bolonią, Wenecją, Ferrarą, Florencją. Dopiero w drugiej połowie wieku na pierwszy plan wysunął się Rzym.

Wśród gości polskich w Rzymie w dobie przedtrydenckiej wymienimy: Piotra Tomickiego (bolońskiego doktora praw, kanclerza i biskupa krakowskiego), Jana Lubrańskiego (twórcę gimnazjum w Poznaniu, przyjaciela Alda Manucjusza), Erazma Ciołka (biskupa płockiego, zm. w Rzymie)²⁴. Przypomnimy, że szeregi oddźwięk w Italii wywołały dzieła Macieja z Miechowa (przekłady i edycje weneckie *Sarmatiae Europaeae descriptio* 1583; *Historia delle due Sarmatiae*: 1561, 1562, 1584) oraz późniejszy traktat Wawrzyńca Goślickiego *De optimo senatore* (wydany w Wenecji 1586). Nieobojętny jest fakt, że Mikołaj Kopernik opatrzył swoje *De revolutionibus...* (atakowane przez Melanchtona) „niezależną, imponująco spokojną a obiektywną przedmową [...] do uczonego papieża-reformisty i mecenasa, Pawła III Farnese”²⁵.

W zakresie politycznym obok problemu krzyżackiego sytuowała się kwestia udziału Rzeczypospolitej w krucjacie antytureckiej (tu m.in. misja Wojciecha Kryskiego do Juliusza III). Gorącym tematem była również konfrontacja z Rosją. Zwycięstwo pod Orszą (1514), nagłościone listami dyplomatycznymi i okolicznościowymi publikacjami²⁶, było celebrowane w Rzymie „tryumfem” w humanistycznym stylu. W spektrum oddziaływań mieściła się także tradycja polityczna Rzymu republikańskiego, fundamentalna w kształtowaniu ustroju Rzeczypospolitej. Do wzorców rzymskich (a także współczesnych, weneckich) odwoływali się Łukasz Górnicki, Jan Zamoyski, Stanisław Orzechowski, Wawrzyniec Goślicki, Andrzej Wolan. Znamienna była tendencja do stylizowania polskiej kultury po-

---

Warszawa 2009–2010. Tu studia: M. Eder, M. Wojtkowska-Maksymik, *Platońskie i neo-platońskie konteksty humanitas w literaturze polskiej XVI–XVIII wieku*, s. 93–160; P. Urbański, *Stoicyzm i neostoicyzm w kulturze polskiej*, s. 161–202; E. Lasocińska, *Inspiracje epikurejskie w literaturze renesansu, baroku i oświecenia*, s. 229–263.

²² Chór rorantystów w Kaplicy Zygmuntowskiej na Wawelu był wzorowany na chórze Cappella Sistina. Luca Marenzio, śpiewak na dworze kard. Cristofora Madruzza w Rzymie, potem kapelmistrz kard. Luigiego d’Este, przebywał w Polsce w 1595–1596; 1598.

²³ J. A. Chrościcki, T. Bernatowicz, J. Pełc i in., *Artyści włoscy w Polsce XV–XVIII w.*, Warszawa 2004.

²⁴ O aktywności rzymskiej Erazma Ciołka zob. T. Ulewicz, *Iter...*, s. 149–151, 165–166.

²⁵ T. Ulewicz, *Iter...*, s. 147, 157.

²⁶ Por. „listy otwarte” nuncjusza Giacomina Pisona (*Epistola Pisonis... de conflictu Polonorum et Lituaniarum cum Moscovitiis*, Wilno, 26 IX 1514) i króla do Leona X (*Epistola... D. Sigismundi Regis Poloniae... ad Sanctis. D. Leonem X. Pont. Max. de victoria contra haereticos ac scismaticos Moscovios apud aras Alexandri Magni parta*, 18 IX 1514). W Rzymie ukazał się tomik *Carmina de memorabili cede Scismaticorum Moscoviorum per... Sigismundum regem Poloniae... apud aras Alexandri Magni peracta*, Romae 1515. Por. T. Ulewicz, *Iter...*, s. 182.

litycznej *all'antica*. W mentalności zbiorowej utrwały się rzymskie ideologemy i postaci symbolizujące cnoty obywatelskie: Scypion, Kamillus, Marcellus²⁷. Co się tyczy spraw religijnych, to obok duktu katolickiego zaznaczał się protestancki, a na nim działalność w Polsce eksnuncjusza, Pier Paola Vergeria Młodszego²⁸.

Znakiem rozwoju kultury humanistycznej był dialog literacki, zainicjowany w XV wieku, a rozwinęty w czasie pontyfikatu Leona X. Na obszarze recepcji dzieł autorów włoskich, związanych z Rzymem, wskażemy egzemplarycznie studia i wykłady Andrzeja Grzymały z Poznania o komedii *Poliscene* przypisywanej Leonardowi Bruniemu z Arezzo, karierę romansu *De duobus amantibus* Piccolominiego (zachowanego w księgozbiornie Oleśnickiego i Pawła z Lublina), listów i facecji długoletniego (od 1404 do 1415) sekretarza ośmiu papieży Poggia Braccioliniego²⁹, dziełka Piusa II (Piccolominiego) *Ad Christi Passionem contemplan-dam* (wyd. u Hallera 1504, 1514), Virgilia Polidora (związanego z Aleksandrem VI, a następnie działającego w Anglii) *Proverbiorum libellus*, 1498 i *De rerum inventoribus...*, 1499, Pietra Bemba (sekretarza Leona X, potem kardynała) jako teoretyka poezji i petrarkisty³⁰, Marcantonia Sabellica (wydania krakowskie *De rerum et atrium inventoribus poema*, 1521 oraz *Ad Intemeratam Christi Genitricem Mariam elegiae XIII*, 1524), Marcella Palingenia (wolnomyśliciela działającego w Rzymie Leona X, autora *Zodiacus vitae*, dzieła inspirującego protestantów, m.in. Reja), Baldassara Castiglione (ambasadora i nuncjusza Leona X do Hiszpanii, gdzie się zetknął z Dantyskiem, autora *Il Cortegiano*, 1528 – dzieła spolszczonego przez Łukasza Górnickiego, 1566), Marca Girolama Vidy (podopiecznego tegoż papieża; teoretyka poetyki klasycystycznej, autora *Christiados libri III*, 1535 i *Scacchia ludus*, 1527, dziełka tłumaczonego przez Kochanowskiego)³¹.

²⁷ Por. Ł. Górnicki, *Rozmowa Polaka z Włochem o wolnościach i prawach polskich*, powst. ok. 1588–1598, wyd. pośm. 1606–1616; J. Zamoyński, *De Senatu Romano libri duo*, Venetiis 1563; W. Gościński, *De optimo senatore libri duo*, Venetiis 1568; A. Wolan, *De libertate politica sive civili libellus*, Cracoviae 1572. Obszernie na ten temat T. Ulewicz, *Iter...*, 182, 231–233.

²⁸ Po przejściu na pozycje protestanckie dawny nuncjusz papieski i biskup nawiązał współpracę z Mikołajem Radziwiłłem Czarnym, Albrechtem Hohenzollernem i Janem Łaskim. Był przeciwnikiem Hozjusza i Lippomana. Jego teksty wyznaniowe były wykorzystywane przez Stanisława Murzynowskiego, Mikołaja Reja, Eustachego Trepkę. Zwracają uwagę liczne dedykacje jego książek Polakom. Por. T. Ulewicz, *Iter...*, s. 191, 211, 265; R. K. Lewański, *op. cit.*, s. 1028.

²⁹ W Polsce czytano: romans *de duobus amantibus* oraz *Liber... epistolarum et orationum*. Reminiscencje facecji Braccioliniego zostały odkryte w *Zwierzyńcu i Figlikach* Reja. S. Gracioti, *Polska facecja humanistyczna i jej włoskie wzorce* [w:] *Studia porównawcze o literaturze staropolskiej*, red. T. Michałowska i J. Ślaski, Wrocław 1980, s. 89–110; P. Marchesani, *Polski przekład „Historiae de duobus amantibus” Eneasza Sylwiusza Piccolominiego a pojęcie miłości w Polsce doby renesansu* [w:] *Studia porównawcze...*, jw., s. 111–133.

³⁰ Oddziaływanie Bemba na poezję polską, a szczególnie na twórczość Kochanowskiego, wymaga dalszych badań. Związki z Polakami lokalizują się w Ferrarze, Wenecji i Padwie. Znanym epizodem są starania Bemba o laur poetycki dla Janicjusza.

³¹ Traktat Vidy *De arte poetica*, 1527, inspirowany *Listem do Pizonów* Horacego, był powszechnie znany i uznany za autorytatywny zbiór reguł literackich. W drukarni Wietora ukazały się w 1544 r. *Poeticorum libri III* tegoż autora.

2. HUSSOVIANUS I JANICJUS CZYLI STRZAŁA CZY PIÓRO

Doświadczenia kulturowe pierwszej połowy XVI wieku odzwierciedlają się w poezji Mikołaja z Hussowa i Klemensa Janicjusza.

Mikołaj towarzyszył biskupowi płockiemu Erazmowi Ciołkowi, zaprzyjaźnionemu z Leonem X, w podróży do Rzymu w 1521. Papież, zamiłowany przyrodnik, prosił „ut effigies bisontis, quem nos «zubrum» vocamus, impleta feno pelle Romae repraesentaretur”. Ciołek postarał się o eksponat, a Hussowczykowi zlecił „ut aliquid super natura et venatione huius ferae scribere[t], volens eius speciem tam re quam verbis Pontifici exhibere”³². W tych okolicznościach powstało dzieło *De statura, feritate ac venatione bisontis carmen*. Wkrótce jednak zmarli papież i biskup (pochowani w S. Maria del Popolo). Utwór Hussowczyka ukazał się w Krakowie u Wietora w 1523 z dedykacją Bonie Sforza, z epigramami na herby królowej i jej sekretarza Lodovica d’Alifio.

Poemat jest traktatem naukowym o żubrze³³. Podsumowuje *status quaestio-nis*, nie tylko piśmienny (nie wyłączając kronik ruskich), ale też oralny (wiedzę ludową). Przedstawia środowisko, sposób życia, temperament, wygląd i anatomię zwierzęcia. Niezwykła precyzja i kompetencja opisu, która zadowoliłaby nawet Leonarda, fascynacja pięknem zwierzęcia, obserwowanym w ruchu, nie przesłania filozoficznego charakteru dzieła: rozważań o naturze i człowieku wobec natury. Przedmiotem kontemplacji jest *natura naturans*, objawiająca prawo uniwersalne i godną podziwu witalność. Natura jest matką puszczy, żyjących w niej zwierząt, a także człowieka-łowcy, który ma prawo stanąć do walki z żubrem, jeśli uszanuje prawa przyrody i swojego dostojnego przeciwnika. Uczy odwagi, wytrwałości, sprawiedliwości, lojalności, etosu walki. Te właśnie cnoty budują doskonałe człowieczeństwo, dają poczucie godności i wolności, przewyższając wartości kulturowane przez elitę rzymską:

In medio quaedam populo spectacula Romae
 Contingerant nuper forte videnda mihi.
 [.....]
 Nuper ad Italiam nullo mihi tempore visam
 Venimus et iussi teximus istud opus.
 Si licet, hoc veniens longinquis hospes ab oris
 Legitima certe cum ratione peto,
 Nullus ut exoptet sublimius ista referri,
 Ad rem noscendam quam satis esse queat.
 Sciis, quibus haec soleo calamis conscribere, lector:

³² *Ad Serenissimam Principem Dominam D. Bonam [...] Reginam Poloniae* [w:] Nicolai Hussoviani, *Carmina*, ed. Joannes Pelczar, Typis Universitatis Jagellonicae, Cracoviae 1894, „Corpus Antiquissimorum Poetarum Poloniae Latinorum usque ad Ioannem Cochano-vium”, T. IV, s. 4–5.

³³ Por. uwagi autorki na temat Hussowczyka i Janicjusza w studium *Humanitas w literaturze polskiego renesansu* [w:] *Humanitas...*, jw., część pierwsza, s. 295–302.

In pharetra pennas porto gravante latus.
 Ex hac charta mihi scribenti promitur, ex hac
 In subitas caedes stridula tela volant.
 Tu melius scribes, ego tendam fortius arcum:
 Diversa fieri possumus arte pares.
 Ne tamen indocti peregrinos carpite versus:
 Spicula, res mira est, quam peracuta fero,
 Quae tam praesentis vi sunt incocta veneni:
 Quamlibet exiguo vulnere punctus obit.
 Qualis Hyperboreo solitus sum currere saltu,
 Pinea nunc etiam lustra subire paro.

[w. 1–2, 29–46]

Na scenie poematu dokonuje się konfrontacja kultur. Południową reprezentuje humanista biegły w sztuce piśmiennej, północną – potomek barbarzyńców, który dziedziczy naturalny, nieskażony cywilizacją etos, siłę fizyczną i sprawność wojenną. *Homo litteratus* ma za sobą autorytet *bonae litterae*, człowiek przybywający z dalekiej puszczy – naturę w majestacie pierwotnej siły i piękna. Celna strzała z jego łuku godzi w centrum ideału epoki, obwarowanego starożytnymi i współczesnymi autorytetami. Ta zuchwała kontestacja dokonuje się jednak w imię prawdziwej *humanitas*, jest aktem sprzeciwu wobec papierowej kultury rzymskich elit, mniej spektakularnym, lecz nie mniej wyrazistym niż walka Erazma toczona pod sztandarem *Ciceronianus an Christianus*. Dzieło Hussowczyka może być zatem uznane za alternatywny wobec programu Rotterdamczyka manifest zaalpejskiego humanizmu.

Interesującym świadectwem krytycznego stosunku Hussovianusa do kultury rzymskiej jest także utwór *In sacrificium nigri tauri Romae opera cuiusdam Graeculi contra vim pestis publice factum*. Wiersz ten opowiada, że podczas zarazy w roku 1522, pod nieobecność papieża, magnatów i kardynałów, którzy ratowali własne życie, pewien Demetrius Spartanus za zgodą ludu i urzędników złożył wedle pogańskiego rytuału ofiarę z czarnego byka. Autor pyta:

Militiae quaerens semina parva novae?
 Quae tu firma satis, bene iam matura, relinquis
 A plena retrahens, perfida, messe manus.
 Tunc timore levi modicae conterrita pestis
 Per nigros tauros infera monstra colis?
 Quid responsa tibi cessant antiqua deorum?
 Quin sequeris veterum devia sacra patrum?
 Quin tua daemoniis imples delubra nefandis,
 Ut veteri cultu tura precesque feras?
 Scilicet auxilii nihil est quid adesse putemus
 A Christo? Falsi religione sumus?
 Quid, rogo, quid turbas tantis erroribus orbem
 Communi exitio collabefacta cadens?

Non opus est Turcum super hoc tormenta minari,
 Praeuenis et ritus deseris ipsa tuos,
 Digna quidem, si iusta Dei sententia fertur,
 Ut deserta forent moenia peste tua.
 Transfer ad externas gentes tua limina, Petre,
 Esse potes nusquam debiliore loco³⁴.

[w. 40–58]

Zauważmy, że humaniści często pogardzali religijnością ludową, szydzili z „fetyszów”, to jest obrazów i rzeźb sakralnych. „Zabobonowi” przeciwstawiali religię godną mędrca, wpisaną w sakralne znaki starożytne. Przykładem epigramat Konrada Celtisa *Ad Sepulum dissidemonem*:

Miraris nullis templis mea labra moveri
 Murmure dentifrago,
 Est ratio, taciti quia cernunt pectoris ora
 Numina magna poli.

Miraris, videas raris me templa deorum
 Passibus obterere,
 Est deus in nobis; non est, quod numina pictis
 Aedibus intuear.

Miraris campos liquidos Phoebumque calentem
 Me cupidum expetere,
 Hic mihi magna Iovis subit omnipotentis imago
 Templaque summa dei.

Silva placet Musis, urbs est inimica poetis
 Et malesana cohors.
 I nunc et stolidis deride numina verbis
 Nostra, procax Sepule!³⁵

Hussovianus kieruje cios w odwrotnym kierunku: ukazuje religijną tradycję antyku właśnie jako zabobon „głupiego plebsu”; upatruje jej w centrum nowej kultury i proponuje *translatio* stolicy Piotrowej na obszary *externas gentes*. Intencja sugerowana w *Pieśni o żubrze* jest tu jawna.

Swoisty „kompleks Italii”, pozbawiony jednak elementów konfrontacyjnych, utrwalony został w poezji Klemensa Janicjusza, przebywającego w Padwie w kręgu oddziaływania Bemba (który był protektorem uwieńczenia „chłopskiego

³⁴ Przyn. za cytowanym wydaniem *Carmina: Carmen...*, s. 9–10; *In sacrificium...*, s. 100–102.

³⁵ Conradus Celtis Protucius, *Libri odarum quattuor. Liber epodon. Carmen saeculare*, ed. F. Pindter, Lipsiae 1937, p. 19.

synka” laurem na Kapitolu) oraz w serdecznej zażyłości z mistrzem Lazzarem Bonamikiem, który pozostawał także w otoczeniu Leona X.

Model *humanitas*, kształtowany przez Janicjusza, różnił się zdecydowanie od projektu Hussowczyka, ewoluował w stronę pacyfistyczną i literacką. Konstytuujące *humanitas* poczucie godności, które u Hussowczyka zyskiwało nacechowanie obronne, u Janicjusza podlegało sublimacji w walce z upokorzeniem, jakie przynosi nękająca plebejuszy choroba: puchlina wodna. Wolność jednostki, której w *Carmen de bisonte* zagrażał arogancki dyktat elity rzymskiej, konfrontowała się w poezji Janicjusza z koniecznością śmierci. Hussowczyk cenił odwagę, lojalność, *fair play*, wytrzymałość psychiczną i fizyczną w ekstremalnie trudnych warunkach zewnętrznych. Janicjusz, hołdujący ideałowi *homo litteratus*, postulował pracowitość, przyjaźń, delikatność i łagodne usposobienie. Odmienne także kształtowali obaj poeci wizję natury. Hussowczyk wielbił jej majestat, wskazując człowiekowi miejsce podporządkowane odwiecznym prawom i zjawiskom klimatycznym. Janicjusz kreował mit natury jako miejsca szczęśliwego, darzącego swobodą i umożliwiającego *otium*, które sprzyja twórczości. Miejscem arkadyjskim była dla poety Italia, kontrastująca z wrogą, niosącą chorobę i śmierć przyrodą ziem zaalpejskich (*Petro Miscovio statum valetudinis suae et itineris incommoda in patriam reversus perscribit. Si tibi, si rebus sunt fata benigna tuorum...*, *Trist. V; Autumnum exsecratur ob febrem Cricii. Numquid et heroas terrena aerumna fatigat...*, *Var. III*). Stąd konflikt etyczny między umiłowaniem Italii a powinnością kochania ojczyzny, wyrażony w elegii *In suo statim in Italiam adventu Stanislao Sprovio... laudes Italiae perscribit*:

In tam segura Musarum turba quiete
 Versatur lauri fronde revincta caput.
 Nil igitur mirum, si magnos ista Marones
 Eloquiiq; tulit terra beata deum.
 Parce loquar patriae, quanto felicior essem,
 Haec me tam felix si genuisset humus!
 Non tamen idcirco, quoniam sic fata tulerunt
 Provida, Sarmatiae filius esse queror.
 Nulla sub immenso tellus est talis, ut illam
 Fas mihi sit terrae praeposuisse meae;
 Italiam miror, patriam venerorque coloque,
 Afficit illius me stupor, huius amor.
 Altera blanditiis animum tenet, altera magno
 Iure, haec hospitium dat mihi, at illa larem³⁶.
 [w. 75–88]

³⁶ *Elegia VII, Variarum elegiarum liber unus*, Cracoviae 1542 [w:] K. Janicki, *Carmina. Dzieła wszystkie*, przekł. E. Jędrkiewicz, Wrocław 1966, „Biblioteka Pisarzy Polskich”, Seria B, nr 15, s. 118.

3. JAN KOCHANOWSKI CZYLI DYSTANS HISTORIOZOFA

Dylematy poetów pierwszej połowy XVI wieku, świadczące o odległości, jaka dzieliła wówczas kulturę polską od włoskiej, o próbach oparcia się autorytetowi Rzymu i czarowi Italii oraz o szukaniu własnych dróg, były już przebrzmiałe w czasach Jana Kochanowskiego. Utwory jego, poświęcone Rzymowi, sytuując się na tle dojrzałej wiedzy archeologicznej i włączając w szeroką dyskusję nad przyczynami upadku starożytnego mocarstwa³⁷.

Reminiscencje pobytu poety w Rzymie wiosną 1555 roku utrwalone zostały we fraszkach *Do Piotra Kłoczowskiego* (II 26) i *Do Franciszka [Masłowskiego]* (II 105), eksponujących Witalisowy topos Tybru. Bardziej rozwinięta refleksja jest zawarta w *Elegii IV Księgi III* do Jana Baptisty Tęczyńskiego:

Quartus, ni fallor, Tecini, hic vertitur annus,
 Externo ut longas ducis in orbe moras.
 Ne tamen ad patrios remeaveris ante penates,
 Quam fines magnae videris Hesperiae.
 [.....]
 Quid tibi nunc validis inclusas moenibus urbes,
 Quidve tot egregios commemorem artifices,
 Quid tabulas et signa? Quid aurea templa deorum,
 Totve operum moles, Pyramidumque minas?
 Haec est illa parens veterum memoranda Quiritum,
 Haec virtutum altrix imperiique domus.
 Haec fortem domuit Pyrrhum, Poenumque ferocem
 Fregit, et ingentem contudit Antiochum.
 Quaque dies surgit, quaque altis mergitur undis,
 Subjecit virgis omnia regna suis.
 Sed quid tempus edax longo non conficit aevo?
 Quid non vel summum carpit avara dies?
 Illa deum sedes, orbis caput, aurea Roma,
 Vix retinet nomen semisepulta suum;
 Nempe haec humanis dicta est lex aspera rebus,
 Ut cum summa tenent, rursus ad ima ruant.

³⁷ Reakcje Kochanowskiego na ruiny Rzymu omawiają wnikliwie: S. Gracioti, *La fortuna di una elegia di Giano Vitale, o le rovine di Roma nella poesia polacca*, „Aevum”, t. XXXIV, Milano 1960, fasc. 1–2, s. 127–136; w wersji polskiej: *Losy jednej z elegii Giana Vitalego, czyli ruiny Rzymu w poezji polskiej*, tłum. J. Ślaski, w zbiorze studiów autora: *Od Renesansu do Oświecenia*, t. 1, Warszawa 1991, s. 139–158; B. Biliński, *Le meditazioni di Jan Kochanowski sopra le rovine di Roma (Eleg. III, 4)*, „Strenna dei romanisti”, 43: 1982, s. 61–82; Idem, *Italia i Rzym Jana Kochanowskiego (poeta między konwencją, autopsją i historiozofią)* [w:] *Jan Kochanowski i epoka renesansu*, pod red. T. Michałowskiej, Warszawa 1984, s. 168–229; Idem, *Riflessi italiani nelle poesie di Jan Kochanowski* [w:] *Jan Kochanowski – Giovanni Cochano, poeta rinascimentale polacco, 1530–1584. Nel 450-mo anniversario della morte*, red. B. Biliński, consilio di red. A. Gieysztor, Wrocław 1985, Conferenze. Polska Akademia Nauk. Stacja Naukowa w Rzymie, 91, s. 34–92; T. Ulewicz, *Iter...*, s. 215–216.

Quod fatum Romam quoque contigit, ut neque regna,
 Urbesque extrema morte vacare scias.
 Fama tamen viget et gestarum gloria rerum,
 Omnes per terras et freta cuncta volat.
 Dumque recurrentes volvitur sol igneus annos,
 Plenus Romani nominis orbis erit.

[w. 1–4; 41–62]³⁸.

Poeta nie dostrzega Rzymu papieskiego³⁹, lecz *egregios artifices... tabulas et signa*, piramidę Cestiusa, groźny Tyber i mury Kwirytów, którzy dzięki swym cnotom podbili świat, ale ulegli potędze czasu (*tempus edax*, Hor.). Medytacja ta łączy się z chórem poetów włoskich (Francesco Maria Molza, Baldassare Castiglione, Fulvio Cardulo) i europejskich (m.in. Janus Pannonius, Joachim du Bellay), a także z melancholijnymi refleksjami polskich podróżników, kontemplujących czcigodne ruiny (Marcin Kromer spędzał w ich kręgu całe dnie).

Jak zauważał Bronisław Biliński, w drugiej redakcji omawianej elegii poeta eksponuje oglądane w odległej perspektywie ruiny *semisepultrae* (*hapax* z *Ov. Her.*) i na ich tle snuje refleksję historiozoficzną. Nie bierze pod uwagę tezy (wywodzącej się z pism Izydora z Sewilli i Bedy Wielebnego), a nagłościonej w zideologizowanym piśmiennictwie potrydenckim, że upadek Rzymu pogańskiego był spowodowany niemoralnością, zaś Rzym chrześcijański jest antytezą starożytnego. Twierdzi, że śmierć imperiów jest wpisana w porządek rzeczy, więc nieuchronna. Nie powoduje jej Fatum, lecz (jak uczył Arystoteles, a w dobie humanizmu Leonardo Bruni Aretino, Niccolò Machiavelli, Francesco Guicciardini, Francesco Patrizi, Girolamo Vida) cykl wzrostu do maksimum, a następnie dekadencji⁴⁰. *Aspera lex* rządząca „sprawami ludzkimi” nie niweczy jednak nieśmiertelnej famy Rzymu – podkreśla nasz humanista. Na innym miejscu, we fraszce *O Rzymie*, doda (może za mistrzem padewskim Bonamikiem, a z pewnością w duchu sermocynalnego *credo* humanistów) pacyfistyczną myśl, że „fortunniejszy był język, bo ten i dziś miły: tak zawsze trwalszy owoc dowcipu niż siły”. Powodem satysfakcji jest więc stwierdzenie (nagłościone przez Orzechowskiego), że Muzy wygnane po upadku Rzymu schroniły się w Sarmacji.

A zatem, refleksje Kochanowskiego mają charakter *par excellence* europejski. Wynikają z odkryć archeologicznych, gromadzonych (by wspomnieć tylko uczonych dostrzeżonych przez Polaków) przez Poggia Braccioliniego, Flavia Bion-

³⁸ J. Kochanowski, *Dzieła wszystkie. Wydanie pomnikowe*, ed. Józef Przyborowski, t. 3, Warszawa 1884, s. 100, 102–103.

³⁹ Przemilczenie to można interpretować w kontekście fraszek *Na posta papieskiego* (I 50) i *Na świętego ojca* (I 44).

⁴⁰ B. Biliński, *Italia i Rzym Jana Kochanowskiego*, s. 210–215. W dalszym ciągu cennej rozprawy autor bada stosunek Kochanowskiego do tradycji włoskiej myśli historiograficznej.

da, Pomponia Leta⁴¹, Andreę Fulvia⁴², Baldassara Castiglione, a także z debat, angażujących dawniej i współcześnie tak bliskich poecie autorów jak Giovanni Pontano, Sperone Speroni, Francesco Robortello⁴³. Dotyczyły one praw historii, celów i metodologii historiografii (którą pasjonował się również przyjaciel poety, Stanisław Hłowski, autor *De historica facultate*, powst. 1556, wyd. 1557). Najbardziej charakterystyczny dla tego okresu humanizmu polskiego jest jednak spokojny dystans, daleki już od euforii odkrywców starożytności, a także głębokie zrozumienie – w duchu historyzmu renesansowego – odmienności kultur, nieuchronnego przemijania i przekształcania formacji. A co za tym idzie, przekonanie, dowiedzione w twórczości polskiej poety, że sensem dialogu z mistrzami starożytności jest tylko kreatywna emulacja.

4. DOBA POTRYDENCKA

Przyjęcie przez Zygmunta Augusta z rąk Giovanniego Francesca Commendonego *Decreta Tridentina* już w 1564 rozpoczęło nowy etap relacji Rzym–Rzeczpospolita. Częste były wówczas przede wszystkim poselstwa do stolicy Piotrowej⁴⁴ oraz podróże nuncjuszy i legatów papieskich do Polski⁴⁵, działalność

⁴¹ F. Biondo był autorem dziełka *De Roma instaurata libri tres* (1444–1446, publ. 1510), które jest pierwszym przewodnikiem archeologicznym po Rzymie. Odnotowywaliśmy (w przyp. 15) znajomość w Polsce *Romae historiae compendium* Giulia Pomponia Leta. W roku 1518 u Wietora ukazał się w Krakowie jego traktat *De Romanorum magistratibus...* Dzieła Leta były komentowane w Akademii Krakowskiej, a on sam odwiedził Kraków, podróżując do Moskwy (1472–1473). Por. T. Ulewicz, *Iter...*, s. 139.

⁴² Polacy podróżujący do Rzymu korzystali z dzieł Fulvia: *Antiquitates Urbis*, 1527, *Opera di Andrea Fulvio delle antichità della città di Roma*, 1543, 1588 (ed. *corretta et amplificata*).

⁴³ Sławą cieszyło się dzieło Robortella *De historica facultate disputatio*, 1548, 1567.

⁴⁴ Wymienimy dzienniki podróży: S. Reszki (łac. dziennik 1583–1589), J. Ocieskiego (*Itinerarium podróży do Włoch*, 1540–1541), M. Rywockiego (*Księgi peregrynackie*, 1584–1587), J. Radziwiłła (*Dziennik podróży do Włoch biskupa Jerzego Radziwiłła w 1575 roku*, wyd. H. Barycz 1935); anonimowy *Diariusz peregrynacji włoskiej, hiszpańskiej, portugalskiej*, 1595 (przypisywany Stanisławowi Niegoszewskiemu lub Stanisławowi Wapowskiemu; fragmenty włoskie *Hierosolymitana peregrinatio illustrissimi domini Nicolai Christophori Radzivilii...*, wyd. antwerpskie Tomasza Tretera 1601, 1614. Wymienimy dalej mowy poselskie Krzysztofa Warszewickiego w Rzymie i innych miastach (m.in. *Oratio... ad Clementem VII... habita Romae 13 februarii 1600*), drukowane częściowo w Genui (1601), Wenecji (1602), Bolonii (1602), jak również wjazd do Rzymu Jerzego Ossolińskiego w 1633, który stał się spektakularnym wydarzeniem politycznym. Na badacza czekają bogate archiwa korespondencji. Wspomnimy, że Piotr Skarga korespondował z Robertem Bellarminem, Albertem Bolognettim, Francesco Borgią, Giovannim A. Caligarim, Evéardem Mercurianem, Antoniem Possevinem. Por. T. Ulewicz, *Iter...*, s. 191, 239; R. K. Lewański, *op. cit.*, s. 1027; A. Litwornia, *op. cit.*, s. 10, 11, 149.

⁴⁵ Podróże wysłanników papieskich zostały utrwalone w relacjach Aloisiusa Lippomana, Bernarda Bongiovanniego, Giovanniego Francesca Commendonego, Fulvia i Giulia Ruggieri, Giovanniego Andrea Caligarięgo, Alberta Bolognettiego, Gian Paola Mucantego. Interesujące są również opisy Polski [w:] E. Maria Manolesso, *Discorso nel quale si contengono l'origine, sito, quali-*

polских duchownych w Rzymie, pielgrzymki i studia, piśmiennictwo służące rekatołicyzacji i turystyce⁴⁶.

Na obszarze dyplomatycznym stabilizowały się wspólne fronty: antyprotestancki, antyrosyjski (na obu zaznaczyła się aktywność Antonia Possevina SI) i antyturecki. Zgodność celów nie gwarantowała jednak jednomyślności. Intencją wysłanników papieża, a szczególnie nuncjusza Aloisiusa Lippomana, było nakłonienie władz Rzeczypospolitej do podjęcia krucjaty antytureckiej oraz do konfrontacji ze schizmatykami (Rosją) i heretykami (Szwecją), a także do powstrzymania reformacji w kraju. Usiłowania te napotykały jednak na bariery tolerancyjnej postawy społeczeństwa oraz ewidentnej – mimo sugestywności mitu *antemurale christianitatis*⁴⁷ – racji stanu (to jest rachuby sił), powstrzymującej od działań ekstremalnych, a retorycznie tylko wspomaganych przez Rzym (dowodem m.in. bezowocność, mimo ideowego poparcia papieża dla wojny moskiewskiej, poselstwa Mikołaja Wolskiego, marszałka nadwornego do Pawła V w sprawie pomocy finansowej na rzecz Smoleńska).

Bezprecedensowym *novum* był także udział polskich hierarchów w kształtowaniu nowego oblicza Kościoła Powszechnego. Główni kreatorzy potrydenckiej tożsamości katolicyzmu: Carlo Borromeo i Roberto Bellarmino współpracowali ściśle ze Stanisławem Hozjuszem, szczególnie w zakresie kodyfikacji doktryny i upowszechnienia jej w tekstach katechizmowych⁴⁸. Działalność kardynała Stanisława Hozjusza, członka Kongregacji Soboru, Wielkiego Penitencjarza, budowniczego *Hospitale nationis Polonicae* (1578) i nowego kościoła św. Stanisła-

---

tà, ricchezza, costumi, modo di governo e forze de'Poloni, Roma 1573; G. B. Guarini, *Discorso sulle cose di Polonia*, 1575; Traiano Boccalini, *Ragguagli di Parnaso*, przed 1612–1613. Por. E. Rykaczewski, *Relacje nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*, t. 1–2, Berlin–Poznań 1864; *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 1–8, Kraków 1913–1948; R. Picchio, E.M. Manolesso, A. Vimina e la Polonia [w:] *Venezia e la Polonia nei secoli dal XVII al XIX*, a cura di L. Cini, Olschi, Venezia–Roma 1965, s. 121 n.; P. Marchesani, *La Polonia tra Cinquecento e Seicento nei diarii di viaggio di Giovanni Paolo Mucante e Giacomo Fantuzzi* [w:] *Barocco fra Italia e Polonia*, a cura di J. Ślaski, Accademia Polacca delle Scienze. Comitato degli Studi sull'Arte, Warszawa 1977, s. 325–342; T. Ulewicz *(Iter...)*, s. 227–230, 259–260, 267–268) ilustruje informacje interesującymi cytatami.

⁴⁶ M.in. S. Grochowski, *Włoskie miasta co przedniejsze*, 1599?, w zbiorze tegoż autora *Rzym nowy szczęśliwszy nad stary*, 1610. Por. A. Litwornia, *op. cit.*, s. 56–81.

⁴⁷ Por. S. Gracioti, *L'antemurale polacco in Italia tra Cinquecento e Seicento: il barocchizzarsi di un mito* [w:] *Barocco fra Italia e Polonia*, jw., s. 303–323. W wersji polskiej: *Polskie przedmurze we Włoszech w XVI i XVII wieku. O barokowej ewolucji pewnego mitu*, tłum. W. Jekiel [w:] *Idem, Od renesansu do Oświecenia*, jw., s. 61–78.

⁴⁸ C. Borromeo, współautor dokumentów soborowych i *Catechismus Romanus*, 1: 1566; R. F. Bellarmino, *Disputationes de controversiis christianae fidei*, 1586 i nast.; *Dottrina Cristiana breve – Mały katechizm*, 1597, przetłumaczony na ponad 50 języków; S. Hozjusz, *Confessio fidei catholicae christianae...* (cz. I: Kraków 1553, całość: Moguncja 1557, przekł. franc. i niem.) i *De oppresso Dei verbo... libellus* (Dilingen 1584, przekł. pol. być może S. Reszki *Księgi o jasnym a szczyrym Słowie Bożym*, Kraków 1562, przekł. niem., franc., ang., czeski).

wa⁴⁹, obejmowała zarówno stolicę świata chrześcijańskiego, jak Rzeczpospolitą. To on sprowadził jezuitów już w 1565 roku, promował usilnie ich duszpasterstwo i szkolnictwo.

Hozjusz uczynił swym sekretarzem (w 1559) wybitnie uzdolnionego Stanisława Reszkę, wkrótce protonotariusza apostolskiego w Kurii Rzymskiej⁵⁰, inicjatora – wraz z Baroniem i Nereuszem – teologicznego Kolegium Polskiego przy S. Maria in Vallicella, które poszerzyło możliwości studiów w Rzymie, dotychczas skupionych na Uniwersytecie La Sapienza⁵¹. Wśród sekretarzy kardynała wyróżnił się również Tomasz Treter, pisarz i rytownik działający w Rzymie 1569–1593⁵².

W szereg twórców formacji katolickiej mają miejsce biskupi: Jerzy Radziwiłł (eks-kalwinista, następnie kardynał, poseł do Rzymu w 1591 i legat Klemensa VIII na ślubie Zygmunta III z Anną, którego pogrzeb, celebrowany w Rzymie w 1600 przez Bellarina, stał się manifestacją religijną) i Hieronim Rozdrażewski (który zmarł w tymże roku w Rzymie, pochowany w kościele Il Gesù) oraz Filip Padniewski (posłował do Rzymu i przebywał tam w 1542). Obok nich wymienimy młodszego o dwa pokolenia krewnego biskupa krakowskiego Filipa: Stanisława Padniewskiego, wykształconego w *Collegium Romanum*, cenionego przez Klemensa VIII, fundatora Academia Annaea przy uczelni jezuickiej, a także Bartłomieja Powsińskiego (przyjętego do herbu Aldobrandini, prałata papieskiego Klemensa VIII)⁵³, na koniec młodego Stanisława Kostkę (który zmarł

⁴⁹ S. Janasik, *La chiesa ed Ospizio di S. Stanislao V.M. in Roma*, Roma 1939; J. W. Woś, *Roma polacca ai tempi del cardinale Stanislav Hozjusz...* [w:] *La Polonia: mille anni di storia*, Comune di Trento, Trento 1990, s. 151 n.; T. Ulewicz, *Iter...*, s. 198–199.

⁵⁰ Reszka opracował edycję *Opera omnia* Hozjusza (Coloniae 1584) oraz przełożył Hozjuszowe *Krótkie opisanie i świadectwo o Mieście Rzymskim...* (wyd. 1585), był autorem biografii *Stanislai Hosii S.R.E. Cardinalis Vita* (Romae 1587) oraz *Theatrum virtutum Stanislai Hosii*, Roma 1588. Działał w Rzymie i w Neapolu, zawarł przyjacielską znajomość z Giovannim da Palestrina i Torquatem Tasse, który dedykował mu egzemplarz *Gerusalemme liberata* i poświęcił sonet *In lode di S. Rescio* (*Rime varie* 20). Por. A. Litwornia, *op. cit.*, s. 16. Por. B. Biliński, *Stanislav Reszka-Rescius, umanista polacco, difensore delle antichità di Roma*, „Strenna dei Romanisti”, 34: 1972, s. 40–49.

⁵¹ W Kolegium kształciło się około stu Polaków, Litwinów, Rusinów, Białorusinów, wśród których 20 uzyskało stopień doktora. Od XV w. przyciągał studentów (wybitnych później twórców) Uniwersytet Rzymski, na którym wykładali bliscy nam uczeni, od Pomponia Leta i Francesca Filelfa do Marca Antonia Mureta. W drugiej połowie XVI w. studiowało tu 300–400 Polaków. Wśród studiujących w Rzymie badacze wymieniają M. Czepiela, J. Ursinusa, M. Miechowitę, J. Górskiego, M. Drzewickiego, M. Firleja, J. Orzelskiego. H. Powodowskiego, M. Szyszkowskiego.

⁵² W Antwerpii i Rzymie opublikowane zostały dzieła: *In Quinti Horatii Flacii Poemata omnia rerum ac verborum locupletissimus index* (1575), *Pontificum Romanum effigies* (1580), *Romanorum imperatorum effigies* (1583), *Theatrum virtutum D. Stanislai Hosii* (1588), *Regum Poloniae icones* (1591), *Roma sancta* (1574–1575). Por. T. Chrzanowski, *Tomasza Tretera „Roma sancta”*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, T. XLIII: 1981, nr 3, s. 243–254. Omawiają: T. Ulewicz, *Iter...*, s. 254; A. Litwornia, *op. cit.*, s. 13.

⁵³ Por. A. Litwornia, *op. cit.*, s. 43–54.

w nowicjacie rzymskim *in odore sanctitatis*). Wyrazista obecność tych osobistości przyciągała obywateli Rzeczypospolitej do Rzymu, szczególnie w latach jubileuszowych, upamiętnionych bogatym piśmiennictwem.

Intensywne kontakty polsko-rzymskie znalazły odzwierciedlenie w dziełach tak znaczących, jak *Roczne dzieje kościelne...* Piotra Skargi SI (1. 1603; 2. 1607) – przeróbka *Annales Ecclesiastici* Cesare Baronia oraz *Żywoty świętych* czerpiące z Laurentiusa Suriusa (1579, 1585 i nast.). Na obszarze politycznym, m.in. w ogłoszonych w Rzymie pismach Krzysztofa Warszewickiego: części *Paradoxa...*, dotyczącej spraw tureckich (1602) i *Reges, Sancti, Bellatores, Scriptori Poloni* (1601).

W polsko-rzymskim dialogu zaznaczają się dwie orientacje: apologetyczna oraz polemiczna wobec pogańskiego dziedzictwa kultury⁵⁴. Tendencję pierwszą reprezentuje opracowany przez Franciszka Cezarego w 1614 przekład *L'Antichità di Roma* Andrei Palladia (1554)⁵⁵. Tendencję polemiczną, stymulowaną przez jubileusz 1575, świętowany jako tryumf Kościoła katolickiego nad protestantyzmem oraz pokusami pogańskimi archeologów, cyceroniańczyków i akademików rzymskich – liczne laudacje Rzymu papieskiego⁵⁶ oraz utwory Jana Dymitra Solikowskiego (ok. 1570), Andrzeja Wargockiego (1610), Stanisława Grochowskiego (1610), Stanisława Kobierzyckiego (1628)⁵⁷. Charakterystycznym zjawiskiem są refleksyjne „epitafia Rzymowi”, czerpiące ze sławnego epigramatu Gian Francesca Vitalego z Palermo (związanego z dworem Leona de'Medici i jego następców) *De Roma antiqua*:

Qui Romam in media quaeris, novus advena, Roma
 et Romae in Roma nil reperis media,
 aspice murorum moles praeruptaque saxa
 obrutaque horrenti vasta theatra situ –
 haec sunt Roma. Viden' velut ipsa cadavera tantae
 urbis adhuc spirent imperiosa minas?
 Vicit ut haec mundum, nisa est se vincere: vicit
 a se non victum ne quid in orbe foret.

⁵⁴ Wzorcem ujęć apologetycznych było dziełko Flavia Bionda *De Roma triumphante* (1459), przedstawiające Rzym pogański jako wzorzec organizacji politycznej i wojskowej. Por. szerokie rozważania Litwornia, *op. cit.*, s. 16–18, 41.

⁵⁵ F. Cezary, *Pielgrzym włoski albo krótkie Rzymu i miast przedniejszych włoskich opisanie*, dziedzice Jakuba Siebeneichera, Kraków 1614. Por. A. Litwornia, *op. cit.*, s. 76, 83–129.

⁵⁶ Wśród wielu: *List... pisany z Rzymu o Jubileuszu przeszłym* S. Reszki. Por. A. Litwornia, *op. cit.*, s. 16.

⁵⁷ J. D. Solikowski, *Lukrecja rzymska i chrześcijańska*, b.m., ok. 1570; A. Wargocki, *O Rzymie pogańskim i chrześcijańskim ksiąg dwoje*, Jan Szarffenberger, Kraków 1610, nast. Łukasz Kupisz 1648 (dziełko jest kompilacją, m.in. z Andrei Palladia i Andrei Fulvia); S. Grochowski, *Rzym nowy*, jw. Tekst ten został wydany w krakowskiej oficynie Szymona Kempiniego v. Mikołaja Loba; S. Kobierzycki, *De luxu Romanorum commentarius*, Typ. Philipii Domalii, Lovanii 1628. Por. A. Litwornia, *op. cit.*, s. 12–13, 28–43, 56–81.

Nunc victa in Roma Roma illa invicta sepulta est
 atque eadem victrix victaque Roma fuit.
 Albulā Romani restat nunc nominis index,
 quin etiam rapidis fertur in aequor aquis.
 Disce hinc, quid possit fortuna: immota labascunt
 et quae perpetuo sunt agitata, manent⁵⁸.

5. MIKOŁAJ SĘP SZARZYŃSKI MEDYTUJE NAD RUINAMI RZYMU

Na tym tle sytuuje się utwór *Epitafium Rzymowi* Mikołaja Sępa Szarzyńskiego:

Ty, co Rzym wpośród Rzymā chcąc baczyć, pielgrzymie,
 a wždy baczyć nie możesz w samym Rzymā Rzymie,
 patrzaj na okrąg murów i w rum obrócone
 teatra i kościoły, i słupy stłuczone.
 To są Rzym. Widzisz jako miasta tak możnego
 i trup szczęścia poważność wypuszcza pierwszego.
 To miasto, świat zwalczywszy, i siebie zwalczyło,
 by nic niezwalzonego od niego nie było.
 Dziś w Rzymie zwyciężonym Rzym niezwyjęziony,
 to jest ciało w swym cieniu, leży pogrzebiony.
 Wszybko się w nim zmieniło, sam trwa prócz odmiany
 Tyber, z piaskiem do morza co bieży zmieszany
 Patrz, co Fortuna broi; to się popsowało,
 co było nieruchome, trwa, co się ruchało⁵⁹.

Podróżując po Europie, Sęp prawdopodobnie zwiedzał także Włochy. Być może podróż ta, a może prywatne lektury, postawiły go wobec epigramatu Vitalisa.

Nie podejmujemy na tym miejscu filologicznej analizy tekstu, który ma swoją literaturę przedmiotu. Zwrócimy tylko uwagę na dyscyplinę przekładu, zachowanie konceptualnej gry semantycznej (a zarazem fonicznej, bardziej jeszcze intensywniej i kunsztowniej niż w oryginale) oraz estetyki, która w wersji polskiej przejawia zdecydowanie manierystyczną orientację. Odnotujemy amplifikację: „Tyber, z piaskiem... zmieszany” („flavus Tiber”, Hor. *Carm.* 1,2, 13; 1,8,8; 2,3,18). Przypomnimy także, że przekład Sępa sytuuje się w sieci europejskiej, obok utworów wcześniejszych (wymienionych wyżej), współczesnych (m.in. Edmunda Spensera) i przyszłych (Girolama Pretiego, Francisca de Quevedo y Villegas, Martina Opitza). Ocena utworu polskiego poety powinna więc być wpi-

⁵⁸ Theodori Bezae Vezelii, *Poematum editio secunda, ab eo recognita. Item ex Georgio Buchanano aliisque variis insignibus poetis excerpta Carmina, praesertimqu[e] epigrammata*, [Genevae vel Parisiis] 1569, s. 191–192. Przytaczamy (za wydawcami przekładu M. Sępa Szarzyńskiego) tę wersję, która prawdopodobnie była jego źródłem.

⁵⁹ Na podstawie Mikołaj Sęp Szarzyński, *Poezje zebrane*, wydali Radosław Grześkowiak, Adam Karpiński przy współpracy Krzysztofa Mrowcewicza, Warszawa 2001, „Biblioteka Pisarzy Staropolskich”, T. 23.

sana w charakterystyczną dla ówczesnej, wciąż humanistycznej *Europa litterarum*, grę emulacyjną.

W perspektywie naszych rozważań wiersz Mikołaja Sępa Szarzyńskiego reprezentuje potrydencki etap związków kultury polskiej z Rzymem. Ścisłej mówiąc, ten obszar relacji, który pozostaje w łączności z tradycją humanistyczną i wolny jest od zamiarów konfrontacyjnych. W utworze Sępa nie dostrzegamy ani kompleksów, jakie obserwowaliśmy u Hussovianusa, ani fascynacji Janicjusza nieznanym światem kultury, ani też szukania – co czynił Kochanowski – własnego miejsca w przestrzeni debat europejskich. Przekład, aczkolwiek ambitny i doskonały literacko, nie jest mierzony ambicjami osiągnięcia „skały pięknej Kalijopy / gdzie dotychczas nie było śladu polskiej stopy”. Skała ta już została zdobyta. Wyrafinowana elokucja *Epitafium...* nie służy dowiedzeniu możliwości poetyckich tłumacza, lecz medytacji skupionej wokół paradoksów. Ruiny Rzymu stają się transparentne, objawiając ideę rewersyjności tego, co zmienne i tego, co stałe; ruchu i trwania; doczesności i wieczności. *Novus advena* to pielgrzym (w sensie humanistycznym), który szuka w tekście ruin uobecnienia prawd wiecznych. Rzym nie jest dla niego – jak dla humanistycznych archeologów – znakiem minionej kultury, wzywającej do poznania i naśladowania; nie jest też – jak dla adeptów humanistycznej filozofii moralnej – egzemplum pouczającym o skutkach grzechów publicznych; nie jest nawet symbolem zwycięstwa krzyża nad światem pogańskim, lecz wielką metaforą egzystencjalną, odnoszącą się bardziej do człowieka niż do artefaktów kultury (stąd personifikacje: „trup” i „ciało pogrzebione”). Rzym uczy zgody na przemijanie ku śmierci, mądrej obojętności wobec chwały tego świata i zmiennej fortuny, pokory wobec dzieł ludzkich, ale też wskazuje kierunek nadziei na życie, które trwa i objawia się właśnie w nurcie przemijania.

Medytacja Sępa nie pozostała odosobnionym epizodem. Po latach podjęli ją poeci romantyczni, ubrani w płaszcz pielgrzyma. A po nich poeta-papież, który pisał:

Nurtów mijania nie zatrzymasz. Jest ich wiele,
 biegną wokół, tworzą pole, w którym przemijas sam,
 pogodzony, bo jednak coś wzbiera,
 bo rośnie wokoło świat.
 I we mnie
 coś zostaje z dziedzictwa i coś z zapowiedzi:
 nurt mijania jest też nurtem wzbierania.
 Tych nurtów nie wytrzymasz do końca,
 pójdą dalej – sam opadniesz poniżej, to wiesz
 na pewno
 i w proch się obrócisz, to wiesz
 na pewno –
 istniejesz stale ku śmierci, istniejąc wciąż ku przyszłości,

ona stale wstępuje w twój nurt.
Czy wyzwoli cię z pól przemijania?
Czy odbierze istnieniu całą przeszłość i przyszłość razem?⁶⁰

Alina Nowicka-Jeżowa

POLISH POETS OF THE AGE OF HUMANISM AND ROME

Summary

Based on earlier research, and especially Tadeusz Ulewicz's landmark study *Iter Romano-Italicum Polonorum*, or the Intellectual and Cultural Links between Poland and Italy in the Middle Ages and the Renaissance (1999) this article examines the influence of Rome – in its role as the Holy See and a centre of learning and the arts – on Poland's culture in the 15th and 16th century as well as on the activities of Polish churchmen, scholars and writers who came to the Eternal City. The aim of the article is to trace the role of the emerging Humanist themes and attitudes on the shape of the cultural exchange in question. It appears that the Roman connection was a major factor in the history of Polish Humanism – its inner development, its transformations, and the ideological and artistic choices made by the successive generations of the Polish elite. In the 15th century the Roman inspirations helped to initiate the Humanist impulse in Poland, while in the 16th century they stimulated greater diversity and a search for one's own way of development. In the post-Tridentine epoch they became a potent element of the Poland's new cultural formation. Against the background of these generalizations, the article presents the cultural profiles of four poets, Mikołaj of Hussów, Klemens Janicjusz, Jan Kochanowski, and Mikołaj Sęp Szarzyński. They symbolize the four phases of the Polish Humanist tradition, which draw their distinctive identities from looking up to the Roman model.

⁶⁰ *Rozważanie o śmierci*, II. *Mysterium paschale*, 1. *Poezje i dramaty* [w:] Karol Wojtyła, *Poezje, dramaty, szkice; Tryptyk rzymski*, Kraków 2004, s. 160.